

Радојица ЈОВИЋЕВИЋ /Београд/

ПОВОДОМ ЦРКВЕНОСЛОВЕНИЗАМА У СТЕВАНОВИЋЕВУ И БОШКОВИЋЕВУ РЈЕЧНИКУ УЗ ЦЈЕЛОКУПНА ДЈЕЛА ПЕТРА II ПЕТРОВИЋА ЊЕГОША

Стогодишњицу смрти владике и владара црногорскога Петра II Петровића Његоша београдска *Просвета* је 1951. године обележила издањем његових целокупних дела. У редакциони одбор су ушли Никола Банашевић, Радосав Бошковић, Радован Лалић, Видо Латковић, Пуниша Перовић и Михаило Стевановић (азбучним редом). У овоме одбору без радне обавезе, а и без видљивог учинка био је једино Пуниша Перовић. Остали су се латили посла, укључивши и неке нечланове редакционога одбора. За прву књигу – Пјесме, текст је приредио, белешке и објашњења написао Радован Лалић. Свободијаду и Глас каменштака приредили су Никола Банашевић и Михаило Стевановић, а белешке и објашњења написао је Никола Банашевић. За Горски вијенац текст за штампу приредили су Радосав Бошковић и Видо Латковић, док је белешке и објашњења написао Видо Латковић. Лучу микрокозма за штампу су приредили Никола Банашевић и Радосав Бошковић, белешку је написао Никола Банашевић, а објашњења Вуко Павићевић. За „историческо збитије осамнајестога вијека” Лажни цар Шћепан Мали текст је приредио, белешке и објашњења написао Михаило Стевановић, док је за Његошеву Прозу и преводе то исто учинио Радован Лалић. За Огледало српско текст су приредили Радосав Бошковић и Видо Латковић, а белешку је написао Видо Латковић. Његошева Писма за то прво издање Цјелокупних дјела за штампу је приредио Мираш Кићовић, а „биљешке и објашњења написали су Мираш Кићовић и Љубомир Дурковић-Јакшић”. За друго издање Писма су сведена на Изабрана писма, а избор писама извршили су и за штампу приредили Никола Банашевић, Видо Латковић и Јевто Миловић, белешку су написали Никола Банашевић и Видо Латковић, а објашњења Јевто Миловић.

Као посебна, шеста књига ове едиције, три године касније (1954), појавио се *Рјечник уз пјесничка дјела Петра II Петровића Његоша* у коме стоји да су „Рјечник саставили Михаило Стевановић и Радосав Бошковић”. На крају књиге, *Умјесто говора*, сачинитељи *Рјечника* оставили су запис (потписан иницијалима М. С. и Р. Б.): „*Ово није какав систематски и потпун рјечник Његошева језика; нама такав рјечник није уопште био циљ. Ово су само мање познате и необичније ријечи из Његошевих пјесничких дјела – највише покрајинске и стране ријечи – протумачене у Рјечнику да не би биле тумачене у напоменама испод текста. Према томе, овај Рјечник претставља, и по намјени и по садржини својој, допуну коментарâ – објашњења уз поједина Његошева дјела: у њему ће читалац наћи објашњење – рјечнички или граматички – ријечи, изразе, и дијалекатске облике који му при читању могу правити потешкоћа.*

Идући за принципима савремене лексикографије, покушали смо да објаснимо, гдје год је то било могуће, поријекло свих страних ријечи и израза у Рјечнику. Из истих разлога стављали смо, с пуно опрезности, стилске ознаке уз поједине ријечи и поједина значења ријечи. Ријечи смо акцентовали држећи се Вукове и Даничићеве акцентуације, отступајући од ње у ријетким и оправданим случајевима: кад нам се учинило да је акценат који смо ми ставили много шире употребе од Вукова или вуковскога. Многе русизме и Његошине кованице оставили смо без акцента. Сматрали смо да те ријечи, као хапаксе, не треба акцентовати.

При изради рјечника много нам је помогао проф. Радован Лалић, и то не само при објашњавању тако многобројних и често скривених русизама код Његоша него и при утврђивању општих лексикографских принципа и одређивању значења појединих ријечи и израза. Ми му на тој помоћи и овдје најтоплије захваљујемо.

Друг Хасан Калеси, асистент Оријенталистичког семинара, одазвао се љубазно нашој молби и уједначио правопис турских и арапских ријечи. И њему топло захваљујемо на помоћи.

Признање које су у овоме говору аутори *Рјечника* одали проф. Лалићу већ је у следећем издању (1964) „вредновано” констатацијом да су *Рјечник* „саставили Михаило Стевановић и Радосав Бошковић уз сарадњу Радована Лалића”. У трећем – уз сагласност аутора, али без њихова суделовања – екавизираним издању (1974), као и у свима следећим издањима, ауторство је подељено “прецизирањем” информације да су *Речник* „саставили Михаило Стевановић (од А до О) и Радосав Бошковић (од О до Ш) уз сарадњу Радована Лалића”. Та подела ушла је и у научну употребу, и данас – „во времја сије” – у позивању на тај речник понеко и не покушава да прикрије различито вредновање првога и другога дела, у зависности од свога субјективног односа према одавно почившим ауторима. Неутралан однос такви научни посленици имају само код одредница на слово *О*–, јер не знају који

од двојице аутора стоји иза обраде одредница што почињу тим словом. А “стоје” обојица, и то не само иза одредница на *О*–, него и иза сваке одреднице у Речнику. То ми је својевремено потврдио један од двојице аутора – проф. Радосав Бошковић, рекавши да је за ту поделу сазнао кад и остала јавност и да је то учинио вероватно неко из рачуноводства издавачке куће. Слично објашњење дао је и проф. Михаило Стевановић, о чему је – још за његова живота – научну јавност обавестио Светозар Стијовић на *Првом лингвистичком научном скупу у спомен на Радосава Бошковића*, одржаном у Даниловграду 14. и 15. маја 1987. године: „...различити подаци о ауторству, тј. подела од трећег издања на слова *А–О* и *О–Ш*, остављали су код читаоца недоумицу. Није, наиме, било јасно ко је обрадио речи на “о”. Због тога сам се обратио професору Стевановићу и добио одговор да су он и професор Бошковић заједнички урадили цео речник, као што и пише у првом и другом издању, док је подела на *А–О* и *О–Ш* произвољна и учинио ју је, без његовог знања, издавач. Анализа славенизама у овом речнику, иначе, показује да нема разлике у њиховој обради у првом и другом делу књиге, а то је у сагласности са саопштењем професора Стевановића”¹.

Речник, као што у поговору кажу његови аутори, садржи „само мање познате и необичније ријечи из Његошевих пјесничких дјела – највише покрајинске и стране ријечи”. А таквих речи – према мом увиду – има укупно 3.902. За ову прилику издвојио сам само тзв. *славенизме*, којих у речнику укупно има 810, нешто око 21%, или нешто више од једне петине од укупнога броја тих „мање познатих и необичнијих ријечи”. У славенизме су убројане и словенизиране речи, уз које аутори Речника редовно указују на њихово примарно порекло. Уз сваки славенизам стоји квалификација: 1) *рус.* или *исп. рус.* 2) *црквенорус.* или *исп. црквенорус.* 3) *црквеносл.* или *исп. црквеносл.* и 4) *црквеносрп.* – Овде наводим само славенизме које су аутори означили предзнаком *црквено*–, дакле: црквенословенски, црквеноруски и црквеносрпски, а који би се могли објединити једним заједничким називом – *црквенизми*.

Црквенословенски: ад, ангел, ангелски, бденије, бесамртије, блажен, брег, вишњи, втори, вход, гвоздије, кадило, осквернити, печал, печалан, пештера, пишта, плот, поднебије, пол, помазати, помјанути, поникши, посланичество, првопрестолни (исп. црквеносл. первопрестолный), првопрестолник (исп. црквеносл. первопрестолникъ), работати (2. црквеносл. = служити), развратан (исп. црквеносл. развратъ = побуна), скверни (црквенословенски сквернь), скврн, сохрана (црквеносл. облик), сочињавати (црквено-

¹ Светозар Стијовић, *О славенизмима у Речнику уз целокупна дела Петра II Петровића Његоша*, Први научни лингвистички скуп у спомен на Радосава Бошковића, ЦАНУ, Титоград, 1988, 206.

сло. облик), споразумјеније (црквеносл. облик), среда, створеније, твар(ца), творити, телчи (црквеносл. телчій), христјански (исп. црквеносл. христјанскій), човјечески (с црквеносл. завршетком), човјечество (с црквеносл. завршетком). [41]

Црквеноруски: битије, благоговјеније, благодатан, благоутробије, благочиње (исп. цркв. –рус. благочиние), богомрски (цркв.–рус. богомерзкий), богохулан, богохуленије, веледушан, веледушије, видјеније, виђење (исп. цркв. –рус. видение), возљубљени, вознести, возрадовати се, војнство, воображати, воображеније, воображење, вообраз, вообразити, вооружан, воплъ, вопрошавати, восклик, восклицање, воскресење, воскреснути, восхићавати, восхиштење, восхишчавати, восхишчење, воцарити се, вражда, враждебни, времени, громовржац (исп. цркв. –рус. громовржец), двојглави, жертва, жертовник, житије, званије, знаменије, знамење, значеније, изнемокши, изобилије, јудол, јудол плачевни, лик (=скуп, збор), лоно, мир, миробитије, миробитни, мјесецослов, младенац, многобожје, мњеније, мученије, мучитељ, насљедије, немоштан, нечестив, обручити (се), огњеносни, осквернити, пјеснопјење, поднебије, помазаник, потајено, превјеса, препитавати, препитање, преслушни, прозирати, прозрак, риданије, рождество, светилиште, свјетилник, свјетило, славослован, слово, служитељ, створеније, творити, тврд, тма, усопши, чадо, чествовати, член, чрез. [94]

Црквеносрпски: васкреснути, Васкрсеније, маштаније, млечни, обештати, обештати се, освештавати, освештавати се, освештен, отачаски, отачаство, свештен. [12]

Овде треба имати у виду чињеницу да ауторима Рјечника није ни био циљ генеалогска категоризација, већ тачно граматичко објашњење и прецизно значење – како сами кажу – „*мање познатих и необичнијих ријечи... израза и дијалекатских облика*”, које је Његош употребљавао. То је један од разлога што у Рјечнику у квалификацији славенизама има извесних непрецизности и што је велики њихов број најчешће означен као *рус.* или *исп. рус.*, мада се многи од њих могу сврстати у једну од три наведене групе с предзнаком *црквено-*. Сигурно је, на пример, да су кроз црквену употребу прошле речи као што су *анђеловидни, архистратиг, безобразије, бесмртније, бесловесност, благодареније, благоутробије, благоуханије, божествен, божество* – да наведем само прве са списка по азбучном реду, уз напомену да их је Његош знао из њиховога богослужбенога контекста, а употребљавао их је и изван тога контекста – и у уметничком стваралаштву и у обичном животу.

Узећу, на пример, реч **СВѢТЪ**, коју Његош употребљава у њеном старословенском и црквенословенском значењу – *светлост*. Свој тестамент, написан на Прчању 20. маја 1850. године, Његош започиње тзв. *доксологијом* (*славословијем* или *славословљем*), обраћањем Богу и то најпре на црквенословенском језику: **СЛАВА ТБѢ ПОКАЗАВШЕМОУ НАМЪ СВѢТЪ**, а затим на-

ставља на српском: „Хвала ти, Господи, јер си ме на бријегу једнога твојега свијета удостојио извести...”. Његош, дакле, разликује црквенословенско значење речи **СВѢТЪ** = *светлост* и значење у народном српском језику = *свет*, тј. *све видљиво око нас, све што нас окружује*. Лепоту Његошева тестаментачног уочио су многи, а међу првима на њу су указали Иво Андрић и Исидора Секулић. Тестамент је увршћен и у књигу *Беседе*, с поднасловом – *најлепши говори из светског беседништва*. И ко зна зашто, тек антологичар је доксологију одштампао савременим слогом, као и сав остали текст, с тим што је **Ѣ** у црквенословенском дативу **ТѢБѢ** јекавизирао, а **Ѣ** у црквенословенској речи речи **СВѢТЪ** ијекавизирао, па је испало: *Слава тебје показавшему нам свијет!*² Наравно, и Његош – кад то изискује стих – ијекавизира **Ѣ** у црквенословенској речи **СВѢТЪ**, али се тада реч *свијет* употребљава и у значењу *светлост* и у значењу *свет*, у конкретном случају чак и у истом стиху. У *Шћепану Малом* владика Сава – после *благодаренија Богу* за победу Црногораца над Турцима – узвикује: „*Је л’ вишега чуда икад било од кад паде свијет на свијету?*” (III, 11–12).

Два слична лика исте речи у Стевановићеву и Бошковићеву Рјечнику – *величество* и *величаство* – нијансирано су окарактерисана: уз *величество* у заградама стоји – *рус. величество*, а уз *величаство* – *исп. рус. ве-личество*. Сматрам, међутим, да је *величество* рускословенски, а *величаство* српкословенски рефлекс именице посведочене у старословенским споменицима као **ВЕЛИЧИСТВО**. Овај српкословенски лик – *величаство* Његош је употребио у значењу *величина* у песми „Орао и свиња или наша браћа подмићена од Турака”: „*Но ликови наши поносити јесу символ земног величаства* (44–45. стих).

Лик *величество*, међутим – која је несумњиво црквенословенизам – Његош употребљава у значењу *величанственост*. Наводим овде пример из *Луче микрокозма*, када се песник диви космичкој лепоти и телеологији: „*Кратке моје обратим погледе у просторе небесне равнине: погледи се у прелести топе, а језик се од чудествах мрзне. Ко ће тебе разумјети, Творче, ко л’ могућство вообразит твоје?*”. После овог дивљења, у коме има и русизама и црквенословенизама, Његош узвикује: „*Вељи јеси, Творче и Господи, и чудна су творенија твоја, величеству твоме краја нема!*” (II, 48–50). И само у овој последњем исказу, у овој дивљењу Творцу, Његош употребљава четири црквенословенизма: вокатив *Господи*, придев *чудна* у старословенском и црквенословенском, па и народном значењу (*чудесан, диван, изванредан*), и именице *твореније* и *величество*. А, у ствари, ово Његошево дивљење Творцу је његова песничка трансформација молитве из

² *Беседе* – најлепши говори из светског беседништва. Избор текстова Зоран С. Сарамандић. Подгорица, 1997, 338.

чина великога водоосвећења на Богојављење, која на старословенском језику у *Синајскоме требнику* гласи: **И АЗЪ ОУМЛАВНЪИ НЕДОСТОИНЪИ РАБЪ СЪ СТРАХОМЪИ И ТРЕПЕТОМЪИ ВЕЛЪМИ ВЪПИШ И ГЛАГОЛШ. ВЕЛЪИ ЕСИ Г(ОСПОДЪ) І ЧОУДЪНА ДѢЛА ТВОѢ И НИЕДИНОЖЕ СЛОВО ОУДОЛЖЕТЪ КЪ ХВАЛЕНІЮ ЧОДЕСЪ ТВОИХЪ.**³ Његош је, разуме се, овај богослужбени чин служио у црквенословенској редакцији, у којој ова последња реченица гласи: **Велїи еси, Господи, и чудна дѣла твоа, и ни єдино же слово до-вольно боудетъ къ пѣнїю чюдесъ твоихъ,** да би је у *Лучи* сажео у једну исту реченицу у савршеноме складу народнога и богослужбенога језика: „*Велїи јеси, Творче и Господи, и чудна су творенија твоја, величеству твоме краја нема!*”.

И у *Горском вијеницу* – за који је речено да је „најсјајнија проповед и највеличанственија глорификација правде на српском језику”⁴ – Његош је у језик, у основи народни с поприличним бројем дијалектизама, уткао не мали број црквенословенизама. Позабавићу се овде само некима од њих из самог финала радње, кад на Божић војвода Батрић радосно поздравља владикау Данила: „*Весели су гласи, господаре, клањамо се Богу и Божићу! Најприђе ти Божић честитамо, честитамо Божић Гори Црној!*”. Честитајући Божић као празник Христова рођења, војвода Батрић честита и рођење слободе Гори Црној, а владика Данило је доживљава као васкрсење „из гробовах нашијех ђедовах”: „*Благо мени, моји соколови, благо мени, јуначка слобода, јутрос си ми дивно воскреснула из гробовах нашијех ђедовах*”. У Стевановићеву и Бошковићеву Рјечнику уз одредницу *слобода* у заградама стоји *рус. слобода*, док уз одредницу *воскреснути* стоји *цркв.-рус. воскреснуть*. Обе речи су, међутим, *црквенословенизми*, уз напомену да је реч *слобода* тако гласила и у старословенском језику, док је реч *воскреснути* у старословенском гласила **ВЪСКРІСНІТИ**. И док јунаци “тако иду низ поље пјевајући и пушкама веселе чинећи”, пред црквом их сачекује игуман Стефан с још једним калуђером, „који држаше свети путир у руке”, а игуман Стефан их позива: „*Ја не видим, али чујем доста. Хајте, браћо, те се причешћујте без приправе и без исповјести, а ја мичем све на моју душу*”. И кад се причести свак „који не бјеше руча... играју се момчад сваке игре и коло поје... *Боже драги, свијетла празника!*”. И коло употребљава црквенословенизам *слобода* и то два пута: „*бјеху мушка прса охладњела, а у њима умрла слобода*” и “*Споменик је нашега јунаштва Гора Црна и њена слобода*”.

А игуман Стефан се спрема за други црквени обред и позива: „*Чуј, народе, сви скините капе! Хоћу спомен да чиним душама витезовах нашега на-*

³ *Euchologium sinaiticum* (Чинѣ Богојавлениѣ). Starocervenoslóvanski glagolski spomenik. Izdajo priredil Dr Rajko Nahtigal, II del, Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani, Ljubljana, 1942, 7. (3 b, 145–20).

⁴ Николај Велимировић, *Религија Његошева*, Београд, 1921, 164.

рода”. Централну молбу – која се на помену или парастосу упућује Богу, и која на црквенословенском језику гласи: **ПОМЪНИ, ГОСПОДИ ДОУШИ ОУСОПШИХЪ РАБЪ ТВОИХЪ** (= „Сети се, Господе, душа умрлих слугу твојих) – игуман Стефан изговара најприроднијим спојем народнога и богослужбеног језика: „*Вјерне слуге помјани Господи, владоаце, ма твоје робове: непобједног младога Душана, Обилића, Кастриота Ђура, Зриновића, Ивана, Милана, Страхинића, Рељу Крилатога...*”

Прокоментарисаћу још само придев *побједни*, –а –о, уз који у Рјечнику Стевановића и Бошковића пише: „(исп. рус. *победный*), који се тиче побједе”. А у Речнику Његошева језика – чији је један од аутора и у исто време и уредник Михаило Стевановић – уз исту одредницу стоји: „(исп. срсл. *побѣдѣнь*) *победнички*”. Реч је, међутим, о црквенословенизму *побѣдѣнь*, који је у старословенском језику гласио **ПОБѢДѢНЪ**, односно **ПОБѢДѢНЪИ**, у српскословенском **ПОБѢДѢНІ**, а не **ПОБѢДѢНІ**, како стоји у споменутом Речнику⁵. Придев *побједни* Његош је употребио у *Лажном цару Шћепану Малом* у синтагми *побједна пјесна*. Реч је о стиховима у којима се говори како руска царица Катарина позива свакога “*ко се где су три прста крсти да устаје на ноге јуначке, да дижемо срушене олтаре, да на њима крсте исправљамо, да пропоје вјера православна славу Божју и пјесну побједну*” (II 159–164).

Овде одмах треба нагласити да придев *побједни*, –а, –о није изведен из именице *побједник*, већ из именице *побједа*, па се не може заменити придевом *поб(ј)еднички*, већ се мора схватити онако како стоји у Стевановићеву и Бошковићеву Рјечнику: „*који се тиче побједе*”. Синтагма *пјесна побједна* не значи некакво општенародно весеље, шенлучење или “пјевање с пуцањем”. Овде није реч о песми после извојеване победе у боју, него је реч о *специјалној црквеној песми* која ће се заорити *на литургији* у обновљеном храму. То је, дакле, у православној цркви литургијски термин (*terminus liturgicus*), којим се означава *santicum triumphale*, ἑλινίκιος ὕμνος или црквенословенски **побѣднага пѣснь** и која се пева у централном делу литургије на евхаристији: **СВѢТЪ, СВѢТЪ, СВѢТЪ ГОСПОДІ СЯВАЮТЪ ...**

У Његошеву стиху црквенословенска синтагма *побједна пјесна* се утапа у народни језик без икаквог дисонантног призвука, као и сва лексика коју песник узима из наше богате црквенословенске књижевно-језичке традиције. Не одбацујући то богатство и уклапајући га у основу свога песничкога језика, у језик српске народне поезије, Његош је – како је одавно запажено – „успео да споји оно што је изгледало неспојиво”, језик Филипа Вишњића

⁵ *Речник језика Петра II Петровића Његоша*, књига друга II – III. Израдили Михаило Стевановић и сарадници Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешкић. Уредник Михаило Стевановић, Београд – Титоград – Цетиње, 1983, 43.

и Лукијана Мушицког и „да на темељима народног стваралаштва створи уметничку поезију највише вредности.”⁶ Но, благо из те своје богате језичке ризнице Његош не расипа, већ на најекономичнији начин ствара сажет језички израз, „пословичку изреку”⁷ и тиме постаје недостижни узор, остајући без следбеника, а они који умишљају да су то – „умом варају себе”⁸, јер док је Његош – да се сликовитије изразим – сто идеја могао да искаже једним исказом, они једну идеју исказују на сто и један начин.

⁶ Исп. Предговор Јована Деретића у књизи: Петар Петровић Његош, *Горски вијенац*, Просвета – Нолит – Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1981, 7.

⁷ *opus citatum*, 7.

⁸ *Галатима посланица Светога апостола Павла* 6, 3.